

Екотуристична рекреаційна діяльність на територіях національних природних парків: обмеження та розрахунок оптимальної рекреаційної місткості

Роботу виконано на кафедрі конструктивної географії і картографії ЛНУ ім. І. Франка

Екологічний туризм у нашій державі сьогодні перебуває в стадії зтяжнього розвитку з причини недооцінювання його ролі для держави і суспільства загалом. Незважаючи на те, що проблематика цього питання є досить популярною, вона залишається відкритою через ситуацію, що складається. Сучасний стан екотуристично-рекреаційної діяльності на територіях національних природних парків України вимагає негайного застосування організаційно-господарських дій, які передовсім уключають визначення оптимальної рекреаційної місткості. У статті проаналізовано основні обмеження, що стосуються туристично-рекреаційної діяльності, приділено увагу екологічному моніторингу, а також узагальнено наукові підходи визначення рекреаційної місткості.

Ключові слова: зонування НПП, екологічний моніторинг, рекреаційна місткість.

Морозюк О. П. Экотуристическая рекреационная деятельность на территориях национальных парков: ограничения и расчет оптимальной рекреационной емкости. Экологический туризм в нашей стране сегодня находится в стадии зтяжнього развития по причине недооценки его роли для государства и общества в целом. Несмотря на то, что проблематика этого вопроса является достаточно популярной, однако остается открытым через сложившуюся ситуацию. Современное состояние экотуристическо-рекреационной деятельности на территориях национальных природных парков Украины требует немедленного применения организационно-хозяйственных действий, которые прежде всего состоят в определении оптимальной рекреационной емкости. В статье проанализированы основные ограничения, касающиеся туристско-рекреационной деятельности, уделено внимание экологическому мониторингу, а также обобщены научные подходы определения рекреационной емкости.

Ключевые слова: зонирование НПП, экологический мониторинг, рекреационная емкость.

Moroziuk O. P. Ecotourist Recreational Activity Within Areas of National Natural Parks: Limits and Calculation of Optimum Recreational Capacity. The development of ecological recreational tourism is in a stage of protracted development in our country today, due to underestimation of the value of ecotourism for the state and society as a whole. Despite the fact that this issue is quite popular, but it remains open in connection with the current situation. The current state of ecotourism and recreational activities within national parks of Ukraine requires immediate use of organizational and economic actions that first of all include determining the optimum recreational capacity. In the article is analyzed the basic restrictions related to tourism and recreational activities. It is paid special attention to environmental monitoring and scientific approaches for determining the recreational capacity.

Key words: NNP zoning, ecological environmental monitoring, recreational capacity.

Постановка наукової проблеми та її значення. У зв'язку з рекомендаціями Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, а також завдяки підписанню нашою державою у червні 1992 р. Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, у 1997-му – Кіотського протоколу, у 1997-му – Стратегії національної екологічної політики України на період до 2020 р., а також прийняття низки законопроектів про охорону та використання навколишнього середовища [1–6], у 2008 р. указом Президента України було прийнято рішення про розширення мережі національних природних парків [5], реалізація якого проходить до сьогодні. Найбільш гостро постало питання про організацію роботи цих природоохоронних установ після їх офіційного створення. Як відомо, метою створення заповідних об'єктів є реалізація науково-дослідної, соціальної, пізнавальної, ландшафтно-естетичної, екологічної та інших функцій [10]. Проте на практиці багато новостворених національних природних парків фізично можуть представити науково-дослідну діяльність лише в обмеженому обсязі. Серед причин такої складної ситуації є брак фінансового забезпечення, відсутність державних програм із розвитку, байдужість державних органів до стимулювання роботи приватних підприємців у цьому секторі, недостатня кількість кваліфікованих працівників, відвернення суспільства від тематики зрівноваженого природокористування, низький рівень екологічної свідомості населення та ін.

Тому, всупереч розвинутій тематиці екотуризму на природоохоронних територіях, значних поступів у його розвитку немає, адже це насамперед залежить від стимулюючих дій держави. Не-

зважаючи на те, що питання розвитку екотуристично-рекреаційної діяльності в межах національних природних парків у край актуальне, на сьогодні його вирішення гальмується насамперед слабкою методолого-методичною базою, яка повинна бути в усіх випадках ідентичною. Її вироблення, разом із привертанням уваги державних органів та громадськості до створення умов для бережливого відпочинку і поширення екоосвіти з одночасним упередженням процесів деградації ландшафтних комплексів, тобто просуванням зрівноваженого розвитку українського суспільства в галузі природокористування, дасть змогу використати екотуристичні можливості національних парків у повному обсязі.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблематикою рекреаційного екотуристичного використання природних ресурсів у межах природоохоронних територій займається чимало вітчизняних та закордонних учених, зокрема А. Яворський, О. Завадович, М. Ебакідзе, Ю. Зінько, В. Чижова, Я. Олійник, О. Дмитрук, С. Дмитрук, В. Гетьман, О. Шевчук, О. В. Аріон, Л. Г. Чернюк, Н. Фоменко, А. Корнус, М. Приходько, Р. Muller, R. Karuscinski, Z. Alexandrowicz та ін. Водночас потрібно зазначити, що однією з причин відсутнього екотуристично-рекреаційного освоєння природоохоронних територій є потреба більшої уваги до цього питання, а також проблема розробленості на національному, регіональному та локальному рівнях схем розвитку.

Формулювання мети та завдань статті. Мета – проаналізувати обмеження, які накладаються на проведення туристично-рекреаційної діяльності в межах національних природних парків, виділити найбільш оптимальні способи визначення рекреаційної місткості в межах цих територіальних систем.

Матеріали і методи. Методологічною основою вивчення питання екотуристичної рекреаційної діяльності на територіях національних природних парків стали правові положення щодо господарського використання природоохоронних земель [1–6], а також наукові праці та дослідження вчених стосовно проблем раціонального природокористування, охорони навколишнього середовища, екотуристичної діяльності [7–15]. При написанні були використані методи: систематизації даних, порівняльного аналізу і структурно-логічного узагальнення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Незважаючи на те, що одним з основних завдань діяльності національних парків є рекреація та відпочинок, чинним природоохоронним законодавством України накладаються обмеження на територіальне і функціональне використання природних екосистем у цих цілях. Вони стосуються проведення екотуристично-рекреаційної діяльності на територіях природних парків, де правомірно застосовувати строгі вимоги, у зв'язку із загрозою виникнення деградації природного ландшафту, тобто рекреаційної дигресії екосистем, через вплив неконтрольованого хаотичного антропогенного навантаження. Територіальні системи національних природних парків характеризуються високим показником естетичної привабливості, наявністю рідкісних представників флори та фауни, унікальних геоморфологічних структур, цінних пам'яток природи та відносно недоторканими ландшафтними комплексами. Тому туристично-рекреаційна діяльність повинна здійснюватися з дотримання вимог основних нормативно-правових документів [1–6]. Для уникнення дигресивних процесів первинного стану природних екосистем у межах природоохоронних установ застосовують обмеження та заходи, які базуються на показниках оптимальної пропускну місткості (властивості, ємності) території, величину рекреаційного навантаження, стійкість екосистем та поточний стан дигресії. Ці показники повинні бути основою при зонуванні – розподілі території природних парків на функціональні ділянки (функціональні зони), у яких є різні режими збереження, відтворення та використання природних ресурсів залежно від особливостей та потреб природних комплексів, що охороняються [16].

Власне функціональне зонування території природних парків являється основним обмеженням щодо проведення екотуристичної діяльності на цих теренах. Для забезпечення виконання покладеного на національні парки завдання щодо організації екотуризму та обов'язкового дотримання режиму охорони природних екосистем законодавством передбачено такі зони: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарська [6]. Іноді трапляється, що виділяють ще прилеглу до парку територію без вилучення земель, яка виконує аналогічні функції до господарської зони і зони стаціонарної рекреації: для масового відпочинку населення з метою зменшення рекреаційного навантаження на культурно-історичну зону парку в біосферних заповідниках. Слід відзначити, що зонування проводиться під час укладання проекту створення національного парку на основі результатів науково-обґрунтованих досліджень усього різноманіття умов певних територіальних систем, при цьому беруться до уваги розташування найбільш цінних природних комплексів та найбільш попу-

лярні місця, висоти над рівнем моря угідь парку, наявність існуючої інфраструктури лісового господарства, розподіл основних деревних порід у лісових масивах парку, рівень деградації ґрунту, розташування існуючого заповідного об'єкта, потреба в розвитку місцевого туризму і рекреації, а також – у міжнародних контактах та ін. Такі дослідження щодо визначення поточного стану екосистем повинні проводитися періодично, оскільки рекреаційна місткість території може змінюватися. Принцип безперервних стежень за природними та антропогенними змінами всіх екологічних показників, що характеризують стан екосистем на час спостережень, є основою екологічного моніторингу.

Екологічний моніторинг – це комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, яка оцінює і прогнозує його зміни, розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень [14].

Через визначення екологічних станів території, залежно від існуючого чи заданих режимів функціонування, прогноуються зміни екологічної ситуації [11]. Важливим елементом в екологічному моніторингу території національного природного парку є кількісні показники його відвідувань і загалом, і окремо в межах конкретного природного об'єкта. Використовуючи показники популярності того чи іншого об'єкта, мотивації та інтересів туристів, термінів та мету їх перебування, є змога рівномірно розподілити туристичні потоки по всій території парку. При цьому потрібно враховувати екологічні показники поточного стану та структури кожного ландшафтного компонента, оцінку можливості їх до самовідновлення, порівнювати їх до нормативних показників пропускної місткості певної території.

На сьогодні є багато визначень пропускної місткості (здатності, ємності, потенціалу) території, які подають різні вчені: М. Ціфенсон, П. Мюллер, В. П. Чижова, Я. Б. Олійчик, А. В. Степененко, О. Ю. Дмитрук, С. Диренков та ін.

Як приклад, П. Мюллер [12] під рекреаційною місткістю вважав таке допустиме навантаження, при якому всі зміни, що відбулися в екосистемі, матимуть зворотний характер.

За В. А. Калитюком [9], рекреаційна місткість – це загальна кількість осіб (рекреантів), які можуть перебувати на даній території, не завдаючи шкоди природному середовищу. Тут слід було б відмітити, що це визначення більше характеризує допустиме рекреаційне навантаження, яке визначається в розподіленні осіб на 1 га або 1 км².

Через те, що ландшафтні системи національних природних парків не ізольовані від навколишнього природного й антропогенно модифікованого середовища, усі процеси, які відбуваються в їх межах, потрібно розглядати, враховуючи стан прилеглих заселених господарських комплексів. Через це науковці Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко [13] визначають рекреаційну місткість як туристичний пропускний потенціал – максимальне навантаження, що може витримати той чи інший туристичний об'єкт без серйозного збитку для місцевих природних ресурсів, виникнення соціально-економічних проблем. При цьому науковці виділяють екологічний, туристичний соціальний, місцевий соціальний пропускний потенціали.

Узагальнена формула для визначення рекреаційної місткості території має такий вигляд [7, 15, 12]:

$$M = N \sum Si, \quad (1)$$

де: M – допустима рекреаційна місткість, осіб; N – допустиме рекреаційне навантаження, осіб/га; Si – площа окремої ділянки, га.

Показники допустимого рекреаційного навантаження використовують Державні будівельні норми України 360-92 «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень» [3], якими керуються для застосування регулятивних заходів із метою планування та проектування територій національних природних парків [12]. При цьому потрібно вносити коригування залежно від стану дигресії рослинного покриву та інших факторів. Тому О. В. Аріон зазначає, що при розрахунках рекреаційної місткості території не можна обмежуватися тільки нормами рекреаційного навантаження на окремі типи геосистем, а необхідно враховувати чинники, які визначають привабливість території для відвідувачів і які у вигляді відповідних коефіцієнтів вводяться до формули (1) [7]:

- різноманітність рекреаційних угідь, тобто наявність територій для різних видів відпочинку як коефіцієнт технологічної вибірковості «ка»;
- коефіцієнт рекреаційного благоустрою «кв», відображає його рівень на території;
- у вигляді коефіцієнта «кс» має вираз пейзажно-естетична привабливість території;

- насиченість території унікальними природними, історичними, культурними, освітніми, науковими об'єктами рекреаційного тягіння – коефіцієнтом рекреаційної привабливості території «kd»;
- у вигляді відповідних коефіцієнтів має вираз біокліматична «kf» та психофізіологічна комфортність території «kh».

Проте в межах природних парків, як правило, співіснують ландшафти і природного, і антропогенного походження, тобто з природними та культурними рослинними угрупованнями [7]. Тому О. В. Аріон уводить у загальну формулу (1) норму критичного навантаження на *i*-ландшафт природного походження N_i (чол. день/га) та норму критичного навантаження на *j*-ландшафт штучного походження (паркові культури, сади, квітники тощо) N_j (чол. день/га).

Таким чином, формула (1) набуває вигляду [7]:

$$M = (N_i S_i + N_j S_j) k_a k_b k_c k_d k_f k_h. \quad (2)$$

Зазначимо, що одиницями навантаження в цьому випадку маємо не просто кількість осіб, а кількість осіб за проміжок часу – світловий день.

Автор вищенаведеної формули слушно зауважує, що за неможливості експериментального визначення норми критичних навантажень на конкретну геосистему використовують існуючі нормативні показники, що вибираються відповідно до особливостей природних умов конкретної території з урахуванням факторів змінності природних комплексів (тип рослинності, її вік і стан, характер підстильних порід, механічний склад ґрунту, ступінь зволоження, крутизна схилів, ряд соціоекономічних показників тощо). Отримані значення коректуються відповідно до особливостей функціонування території та вимог до охорони ландшафтів у різних функціональних зонах [7].

Інший погляд на розрахунок рекреаційної місткості подає В. А. Калитюк [9], коригуючи показники залежно від сезонності, – враховує тривалість конкретного рекреаційного періоду та антропогенного впливу. Отже, формула розрахунку рекреаційної місткості має вигляд:

$$V_i = \frac{N_i S_i C}{D}, \quad (3)$$

де: V_i – рекреаційна місткість *i*-тої території, осіб; N_i – норма рекреаційного навантаження на *i*-ту територію, осіб/км²; S_i – площа *i*-тої ділянки, км²; C – тривалість рекреаційного періоду; D – середня тривалість перебування туристів на даній території [9].

За допомогою цієї формули величину рекреаційної місткості можна коригувати посезонно залежно від напливу туристів. Як відомо, у сезон антропогенне навантаження зростає, при цьому спадає потенціал природних систем до самоочищення, тому зростає ризик настання деградації. Окрім цього, потрібно враховувати зміни у тривалості перебування туристів.

Відмінний від попередніх підхід визначення величини рекреаційної місткості висуває О. Міщенко [12], коли у формулу вносить додаткові дані коефіцієнту: функціональної зони, середньої рекреаційної діяльності, вологості ґрунту та крутизни схилу. Отже, формула загального характеру (1) трансформується в (4):

$$M_p = N_p.g.d \cdot S_o.z.d \cdot K_f.z \cdot K_c.p.d \cdot K_v.g \cdot K_k.c., \quad (4)$$

де: M_p – місткість рекреаційна, осіб; $N_p.g.d$ – рекреаций граничнодопустиме навантаження на ландшафт, осіб/га; $S_o.z.d$ – площа окремої залісненої ділянки, га; $K_f.z$ – коефіцієнт функціональної зони; $K_c.p.d$ – коефіцієнт середньої рекреаційної діяльності; $K_v.g$ – коефіцієнт вологості ґрунту; $K_k.c$ – коефіцієнт крутизни схилу [12].

При цьому О. Міщенко зазначає, що величина коефіцієнта функціональної зони, за відповідними розрахунками, складає для зони регульованої рекреації – 0,06, стаціонарної рекреації – 0,38, господарської зони – 1.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Попередження рекреаційної дигресії в умовах масового стихійного відпочинку та одночасний розвиток екотуристичної рекреації населення – завдання, яке в повному обсязі стоїть перед національними природними парками. Для цього слід застосовувати відповідні обмеження, згідно із чинним законодавством, та реалізовувати заходи, які базуються на екологічному моніторингу визначення рекреаційної місткості території. Існує багато інтерпретацій формули визначення рекреаційної місткості, проте нормативного затвердження державою тих чи інших немає. Тому сьогодні природоохоронні території повинні самостійно визначати

ті, які більшою мірою зможуть об'єктивно визначити стан природних систем. Для кожної територіальної системи потрібно вносити коригування, враховуючи різноманітні фактори: фізико-географічні характеристики, рекреаційне граничнодопустиме навантаження, пейзажну естетичність і рекреаційну привабливість, насиченість рекреаційними об'єктами, облаштованість території, сезонність та інтенсивність туристичного потоку й ін. Окремого дослідження вимагають ландшафтні комплекси із найбільшим показником естетичного потенціалу, які найчастіше є найбільш відвідуваними місцями. Під естетичним потенціалом ландшафту, за Ж. І. Бучко [8], слід розуміти його природні та антропогенні властивості, які здатні через свої виняткові і звичайні риси викликати в людини різні емоції. Тому такі екосистеми найчастіше підпадають під вплив посиленого антропогенного навантаження. Окрім цього, трапляється, що окремі цінні в естетичному плані природні об'єкти знаходяться на прилеглих до парку територіях чи в господарській зоні, тому вони обділені пильною увагою працівників природоохоронних установ.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1992. – № 34. – С. 502.
2. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 41. – С. 546.
3. Державні будівельні норми України 360-92 «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень». – К. : [б. в.], 1992. – С. 26.
4. Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про затвердження Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природоохоронного фонду України» (положення, п 1.1) [Електронний ресурс]. – 2009. – № 330. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=z0679-09>
5. Указ Президента України «Про розширення мережі та територій національних природних парків та інших природно-заповідних об'єктів» [Електронний ресурс]. – 2008. – № 1129/2008. – Режим доступу : <http://www.pzf.org.ua/library/docs.htm>
6. Положення Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про Проект організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів» [Електронний ресурс]. – 2005. – № 831/11111. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0831-05>
7. Аріон О. В. Оптимізаційний ландшафтно-екологічний аналіз природоохоронних територій (на прикладі Державного парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва «Качанівка» : автореф. ... канд. геогр. наук : 11.00.11 / О. В. Аріон. – К., 1999. – 19 с.
8. Бучко Ж. І. Естетичні якості ландшафтів у контексті використання та збереження гуманістичного ресурсного потенціалу регіону : дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.01 / Ж. І. Бучко ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 178 арк. – Бібліогр. : арк. 151–169.
9. Калитюк В. А. Рекреаційно-туристичний комплекс в умовах ринку / В. А. Калитюк. – Львів. : [б. в.], 1999. – 162 с.
10. Лісовська А. Природоохоронні території та туризм / А. Лісовська // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер. : Географія. Спец. вип. : Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива. – Тернопіль : СМП «Тайп», 2010. – № 1. – Вип. 27. – С. 396.
11. Міщенко Л. В. Геоінформаційні технології екологічного аудиту антропогенних ландшафтів / Л. В. Міщенко, Л. Я. Вітко // Охорона і менеджмент об'єктів неживої природи на заповідних територіях : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Гримайлів ; Тернопіль : Джура, 2008. – С. 188–189.
12. Міщенко О. Нормативно-методичні аспекти оцінки рекреаційної місткості ландшафтних комплексів національних природних парків / О. Міщенко // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер. : Географія. Спец. вип. : Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива. – Тернопіль : СМП «Тайп», 2010. – № 1. – Вип. 27. – С. 33–37.
13. Олійник Я. Б. Теоретичні основи туризмології : навч. посіб. / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 316 с.
14. Триснюк В. М. Визначення екологічної ситуації територій з використанням комп'ютерних технологій / В. М. Триснюк // Охорона і менеджмент об'єктів неживої природи на заповідних територіях : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Гримайлів ; Тернопіль : Джура, 2008. – С. 296–300.
15. Чижова В. П. Рекреационные ландшафты: устойчивость, нормирование, управление / В. П. Чижова. – Смоленськ : Ойкумена, 2011. – 176 с.
16. Інформаційний інтернет-портал Заповідна Україна. – Режим доступу : <http://www.reserves.in.ua/info/zonyuvannya>

Статтю подано до редколегії
11.09.2012 р.